

Ewangelicy w regionie kujawsko-pomorskim na przestrzeni wieków, red. Jarosław Kłaczek, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2020, ss. 512, ISBN 987-83-231-4348-2, 987-83-231-4348-2.

Współcześnie wyznaniem dominującym w Polsce jest katolicyzm. Na terenie województwa kujawsko-pomorskiego osoby deklarujące się jako katolicy stanowią przytłaczającą większość¹. Nie było tak jeszcze półtora wieku temu, gdy ziemie tego regionu licznie zamieszkiwali przedstawiciele innych wyznań. Zagadnieniu relacji wyznaniowych na terenach obejmujących przede wszystkim dzisiejszy obszar województwa kujawsko-pomorskiego poświęcona została praca zbiorowa pod redakcją Jarosława Kłaczka pt. *Ewangelicy w regionie kujawsko-pomorskim na przestrzeni wieków*.

Powstałe w wyniku reformy administracyjnej z 1998 r. województwo kujawsko-pomorskie obejmuje obszary pięciu ziem geograficzno-historycznych, niejednokrotnie o bardzo różnej historii. W skład województwa weszły prawie całe Kujawy i zaledwie część Pomorza Nadwiślańskiego (z ziemią chełmińską i michałowską), skrawki Wielkopolski oraz dotychczas związana z Mazowszem ziemia dobrzyńska². Użycie w tytule określenia „region kujawsko-pomorski” pozwala zerwać ze sztucznym ograniczeniem tematu do obecnych granic administracyjnych i uwzględnić obszary nieobjęte przez dzisiejsze województwo (takie jak np. kujawski Przedecz, znajdujący się dziś w województwie wielkopolskim). Należy się jednak zastanowić, czy nie byłoby właściwe opisanie innych ośrodków ewangelickich znajdujących się na terenie regionu Pomorza Nadwiślańskiego nieobjętych dzisiejszymi granicami administracyjnymi.

Struktura pracy jest klarowna – cztery pierwsze części wyodrębniono według kryterium historyczno-geograficznego. Koncentrują się one kolejno na opisie losów ewangelików na Kujawach, ziemi chełmińskiej, ziemi dobrzyńskiej oraz ziemi lubawskiej i michałowskiej. Należy zwrócić uwagę na uwzględnienie w pracy ziemi lubawskiej (w przeszłości silnie związanej z ziemią chełmińską), wchodzącej obecnie w skład województwa warmińsko-mazurskiego. Następne dwie części wyodrębniono według kryterium tematycznego i dotyczą one śladów obecności ewangelików w archiwach województwa kujawsko-pomorskiego oraz zabytków architektonicznych pozostawionych przez wspólnoty protestanckie.

Konstrukcja większości artykułów w części geograficznej jest jednolita, zazwyczaj opisują one obecność wspólnot nie tylko ewangelickich i innych protestanckich (nie wszyscy protestanci są ewangelikami, a np. baptyści w rosyjskich spisach z XIX w. nie są nawet wymieniani jako protestanci), lecz także żydowskich na przestrzeni dziejów

¹ Według opublikowanego w 2018 r. rocznika statystycznego obszar ten zamieszkiwało 2 084 500 osób, z czego 1 900 278 stanowiły osoby wyznania rzymskokatolickiego (stan na dzień 31 XII 2016 r.). Zob. *Rocznik Statystyczny Województwa Kujawsko-Pomorskiego 2018*, Bydgoszcz 2018, s. 116.

² Marian BISKUP, *Nowe województwo kujawsko-pomorskie – tradycje pięciu regionów*, Rocznik Toruński, t. 26: 1999, s. 33–40.

w kolejnych miejscowościach. Co do zasady każdy tekst zawiera informacje o powstaniu parafii, pastorach sprawujących w nich posługę i ich działalności. Reguła ta sprawdza się również w przypadku pierwszego tekstu – *Ewangelicy w Bydgoszczy*, napisanego przez Marka Romaniuka z Archiwum Państwowego w Bydgoszczy. Autor wskazuje na obecność najpierw śladów husytyzmu, a następnie prądów reformacyjnych w latach 1517–1580. Mimo bliskości ośrodków luteranizmu i napływu ludności wyznania kalwińskiego z Kujaw Zachodnich wspólnota ewangelików pod kątem liczebności miała charakter marginalny, w znacznym stopniu przy sprzeciwie miejscowych bernardynów. Intensywny jej rozwój nastąpił dopiero w okresie rozbiorów, co autor wiąże zarówno z napływem ludności z Niemiec, jak i procesami germanizacyjnymi. Na uwagę zasługuje wpisanie relacji katolicko-luterańskich w skomplikowane kwestie stosunków narodowych: czy to w dobie *Kulturkampf*, w okresie międzywojennym, czy po drugiej wojnie światowej.

Drugi artykuł – *Ewangelicy w Inowrocławiu* również napisany jest według opisanego wcześniej schematu. Tomasz Łaszkiwicz z Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk prezentuje najpierw zarys historii niekatolików (w tym Żydów) w kujawskim mieście od końca XIV w. po okres rozbiorów, zwracając szczególną uwagę na wpływy braci czeskich i arian, a następnie przedstawia dzieje kolejno Kościoła ewangelicko-unijnego i wspólnoty baptystów. Niestety opis dziejów drugiej wspólnoty jest znacznie krótszy i kończy się na roku 1939. Autor nie dostarcza informacji o losie członków zgromadzenia w czasie drugiej wojny światowej czy w okresie powojennym.

W tekście *Ewangelicy we Włocławku w okresie zaborów (1793–1918) i w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)* Tomasz Dziński pieczołowicie scharakteryzowano warunki demograficzne i etniczne kujawskiego miasta, a następnie dzieje ewangelików we Włocławku, poczynając od powstania parafii, przez opisanie jej funkcjonowania, do udziału ewangelików w życiu gospodarczym i społecznym miasta. Całość zamykają biogramy kolejnych pastorów z parafii ewangelicko-augsburskiej we Włocławku. Powstały one na podstawie archiwaliów i informacje w nich zawarte mają charakter informacji administracyjnych pozyskiwanych z parafialnych aktów stanu cywilnego, ksiąg metrykalnych czy też dokumentów wytworzonych przez kancelarie urzędów, które zajmowały się zarządaniem wyznaniem w XIX w. na terenie Królestwa Polskiego. Ten skromny zasób informacji udało się jednak poszerzyć i przykładowo w charakterystyce Hugona Teodora Woscha uwzględniono nurt religijnego nauczania, w jakim prowadził działalność, ukazując go jako zwolennika tzw. polskiego ewangelicyzmu.

Zamykający część kujawską rozdział pt. *Protestanci na Kujawach Wschodnich od XVI do połowy XX wieku* został napisany przez Tomasza Krzemińskiego z Instytutu Historii PAN. Tekst ten różni się strukturalnie od pozostałych w tej części. Swoją wypowiedź autor rozpoczyna od podkreślenia obecności kujawskich protestantów na sejmiku piotrkowskim z 1555 r., następnie zaś opisuje intensywny rozwój i upadek ruchu reformacyjnego w okresie przedrozbiorowym. Główną część artykułu stanowi opis funkcjonowania parafii protestanckich w XIX w., gdy osoby wyznania ewangelickiego musiały ustosunkować się do rodzących się idei narodowych. Szczególnie interesująca jest próba pozyskania ludności ewangelickiej dla sprawy narodowej nie tylko niemieckiej czy polskiej, lecz także rosyjskiej. Problemowi, jaki kwestia narodowa

i problem demokratyzacji życia kościelnego odgrywał w okresie budowy Drugiej Rzeczypospolitej, jest poświęcona następna część tekstu. Autor, analizując problemy, z jakimi licznie mierzyła się ludność ewangelicka, przytoczył konkretne przykłady, np. strajk szkolny niemieckich dzieci w Dąbiu Wielkim w 1932 r. Całość rozdziału zamyka opisanie losu parafii ewangelickich na wschodnich Kujawach podczas drugiej wojny światowej, w tym samosądów w latach 1939 i 1945. Wspomniano zarówno o atakach polskiej ludności cywilnej na niemieckich sąsiadów (np. podczas samosądu w Słońsku 7 IX 1939 r., gdy śmierć poniosło 20 niemieckich mieszkańców osady), jak i o udziale miejscowych Niemców w zbrodniach Selbstschutzu. Ponury epilog stanowi opis egzekucji niezliczonych ewangelików dokonywanych przez „ochotnicze milicje ludowe” w 1945 r.

Przybliżenie losów ewangelików na ziemi chełmińskiej rozpoczyna się od tekstu Jerzego Domaśłowskiego z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu pt. *Ewangelicy w Grudziądzu – zarys dziejów*. Artykuł ten powtarza schemat zastosowany w innych tekstach w tomie, opisując dzieje parafii od założenia w XVI w. aż po wiek XX. Cechą charakterystyczną tekstu jest bardzo dokładne opisanie wspólnoty ewangelickiej w XX w. i współcześnie. Autor skorzystał z informatorów parafialnych: zarówno wydanych w wersji papierowej, jak i elektronicznych.

Artykuł *Ewangelicy w Toruniu na przestrzeni wieków* został napisany przez redaktora pracy – Jarosława Kłaczkowa z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Tekst ten jest podsumowaniem badań autora nad dziejami toruńskiego protestantyzmu. Temat ten był, co badacz zaznacza, wielokrotnie podejmowany we wcześniejszych opracowaniach³, dlatego też to studium ma charakter syntetyczny, nie oznacza to jednak ogólności i braku szczegółów. Historyk zwraca uwagę na wpływy innych wyznań (np. kalwińskiego czy braci czeskich) na życie religijne toruńskich ewangelików augsburskich. Szczególne miejsce w rozważaniach autora zajmuje rola języka nabożeństw wobec powolnego stapiania się wyznania z narodowością.

Kolejne dwa teksty: *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Lipnie* i *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Rypinie* zostały napisane wspólnie przez Jarosława Anuszewskiego i Piotra Gałkowskiego. W artykułach tych pierwszy z autorów skupiał się na dziejach do roku 1945, drugi zaś przybliżał dzieje powojenne obu parafii. Teksty powstały dzięki kwerendzie przeprowadzonej w Archiwum Głównym Akt Dawnych (AGAD), choć niestety nie wyszczególniono zespołów archiwalnych w bibliografii (odwołania do zbioru z AGAD-u występują jedynie w przypisach). Podobnie jak we wcześniejszych rozdziałach w opisie dziejów obu parafii na ziemi dobrzyńskiej poruszona została problematyka relacji etniczności i wyznania. Autorzy rozpoczynają wywód od opisu sprowadzenia osadników olenderskich, zwracają uwagę na rychłe zerwanie terminu

³ Jarosław KŁACZKOW, *Ewangelicy w Nowym Mieście Toruniu (1793–1945)*, [in:] *Nowe Miasto Toruń. 750 lat od lokalizacji*, red. Krzysztof MIKULSKI, Piotr OLIŃSKI, Waldemar ROZYNKOWSKI, Toruń 2014, s. 340–353; idem, *Spoleczność toruńskich ewangelików w latach 1920–2017*, [in:] *Toruń. Miasto wielu wyznań*, red. Jarosław KŁACZKOW, Piotr OLIŃSKI, Waldemar ROZYNKOWSKI, Toruń 2017, s. 95–112; idem, *Kościół ewangelicki w Toruniu w XIX i XX wieku*, [in:] *Reformacja w Toruniu. Wpływ kultury ewangelickiej na rozwój miasta. Katalog wystawy w Muzeum Okręgowym w Toruniu, 9 czerwca – 15 października 2017*, red. Joanna ARSZYŃSKA, Liliana LEWANDOWSKA, Aleksandra MIERZEJEWSKA, Toruń 2017, s. 57–81.

„holender” z etnicznością kolonistów, by następnie przejść do narracji o stapianiu się wyznania ewangelickiego z niemieckością. Na uwagę zasługuje pochylenie się nad specyficzną próbą polonizacji niemieckich ewangelików w XIX w. pod wpływem ludności polskiej w okresie zaborów. Autorzy nie unikają opisanie udziału miejscowych protestantów w zbrodniach Selbstschutzu w 1939 r. oraz podkreślają, że wszyscy besarabscy Niemcy osiedleni na terenie ziemi dobrzyńskiej byli protestantami⁴. Oba teksty kończą się opisem specyficznej sytuacji, w jakiej znaleźli się nieliczni na terenie ziemi dobrzyńskiej Polacy-ewangelicy po drugiej wojnie światowej.

Położenie ewangelików na ziemi michałowskiej został opisany w tekście Michała Dzimira *Ewangelicy w Brodnicy i Lidzbarku*. Artykuł ma strukturę podobną do większości tekstów i opis chronologicznie przedstawionych losów ewangelików został zestawiony ze sporem narodowościowym, który nasilił się na początku lat dwudziestych XX w. Wówczas nauka religii w szkole miała być, zdaniem polskich władz, swoistą przykrywką do nielegalnej nauki języka niemieckiego. Napięte relacje podkreślało członkostwo lidzbarskiego pastora Immanuela Jaroschewitza w Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników. Późniejsze wydarzenia wojenne i ich znaczenie dla parafii zostały wzbogacone wywiadami. Uzupełnienie materiału źródłowego o relacje świadków należy ocenić jako niewątpliwą zaletę niuansującą wywód.

Krótki tekst Andrzeja Koreckiego pt. *Ewangelicy na terenie ziemi lubawskiej* skupia się na zagadnieniach z zakresu historii administracji. Autor zestawia strukturę sieci parafialnej z jednostkami administracyjnymi doby zaborów (o okresie przedrozbiorowym, jak i międzywojennym wspomina w ograniczonym zakresie), następnie zaś streszcza dzieje poszczególnych parafii.

W rozpoczynającym część poświęconą problematyce archiwalnej artykule pracownika Archiwum Państwowego w Toruniu Mateusza Superczyńskiego *Parafia ewangelicka w Chełmnie i jej spuścizna aktowa* omawia on, gdzie można znaleźć archiwalia dotyczące wspólnoty ewangelickiej z Chełmna, podaje sygnatury aktów oraz opisuje typy dokumentów, jakich można się spodziewać na dalszych etapach badań. Poszczególne informacje wpisane są w dzieje parafii i osoba czytająca artykuł uzyska również wiedzę o funkcjonowaniu ewangelików w Chełmnie w okresie 1772–1945. Tekst ten można by umieścić w rozdziale poświęconym ewangelikom na ziemi chełmińskiej.

Przedostatni artykuł, zatytułowany *Ewangelicy w miastach regionu kujawsko-pomorskiego XVI–XX wieku w ujęciu statystycznym* autorstwa Agnieszki Zielińskiej z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika powstał (co autorka sama zaznaczyła) na podstawie jej

---

⁴ Na terenie ziemi dobrzyńskiej osiedlono ok. 3000 przesiedleńców pochodzących z Besarabii. Całkowita liczba przesiedlonych na ziemi wcielone do Rzeszy *Besarabiendeutsche* wyniosła ok. 93 tys. kolonistów. Mimo że liczba nowo przybyłych z pogranicza mołdawsko-ukraińskiego (i w znacznie mniejszym stopniu Niemców z Wołynia i Niemców bałtyckich) była znacząca dla krajobrazu etnicznego okolic Lipna czy Rypina, to głównym kierunkiem osadnictwa dla tej grupy było jednak terytorium Kraju Warty, przeznaczone do germanizacji poprzez kolonizację. Zob. Krzysztof KOZBIAŁ, *Mniejszość niemiecka w Rumunii. Przeszłość i teraźniejszość*, Przegląd Narodowościowy – Review of Nationalities, nr 4: 2015, s. 142.

wcześniejszej pracy⁵. Tekst bazuje na pruskich, niemieckich, a następnie polskich spisach powszechnych. Z tej też przyczyny informacje o okresie przedrozbiorowym są jedynie zdawkowe. Autorka jest świadoma niemożności podania precyzyjnych danych dla okresu prestatystycznego, należy więc się zastanowić, czy nie byłoby wskazane zawężenie w tytule ram czasowych. Tekst skupia się na zmianach liczebności populacji ewangelików w XIX i XX w. Niestety nie zawsze badacze udało się wyjaśnić przyczyny wzrostów bądź spadków liczebności ewangelików. O ile wyjaśnienie zmian demograficznych w okresie międzywojennym czy w czasie drugiej wojny światowej jest oczywiste, o tyle przydałoby się wyjaśnić np., co spowodowało spadek odsetka ewangelików w latach 1885–1914 wśród mieszkańców Chełmna. Brak podania takowych informacji (lub niemożność wyjaśnienia tych zjawisk) nie obniża jednak wartości tekstu zawierającego obszerny zbiór informacji i danych statystycznych.

Ostatni tekst, autorstwa Piotra Bireckiego z toruńskiego uniwersytetu, zatytułowany jest *Ewangelicka architektura i sztuka w regionie kujawsko-pomorskim na przestrzeni wieków*. Autor zmierzył się z problemem przejęcia większości protestanckich zabytków architektonicznych przez katolickie parafie po 1945 r. lub ich rozebraniu przez nowe władze. Czynniki te przyczyniły się do zubożenia dziedzictwa architektonicznego i kulturalnego regionu. Tekst powstał na podstawie nielicznego materiału ikonograficznego i opisowego. By zrekonstruować wyposażenie kościołów czy domów modlitwy, Birecki zmuszony był korzystać z różnorodnych źródeł pisanych, takich jak rachunki czy korespondencja między wyznawcami. Pozwoliło mu to na próbę odtworzenia zarówno wyglądu niektórych świątyń, jak i ich wyposażenia. Autor już wcześniej zajmował się problemem rugowania śladów niemieckich z krajobrazu regionu (zarówno w okresie międzywojennym, jak i powojennym)⁶, lecz tym razem skupił się szczegółowo na architekturze o charakterze sakralnym.

Publikacja *Ewangelicy w regionie kujawsko-pomorskim na przestrzeni wieków* ma charakter zbioru studiów ze wszelkimi zaletami i wadami tego typu prac. W kolejnym wydaniu (bądź w pracach kontynuujących badania) przydałoby się ujedlinić system tworzenia bibliografii w poszczególnych artykułach. Mimo nielicznych niedoskonałości niektórych tekstów praca ta stanowi zarówno podsumowanie aktualnego stanu badań, jak i punkt wyjścia dla osób zainteresowanych historią lokalną i dotychczas niezgłębiających problemu wyznaniowej różnorodności dziedzictwa regionu. Monografia ta może również służyć pomocą osobom badającym stosunki polsko-niemieckie: czy to w XIX stuleciu, czy też pierwszej połowie XX w., które we wzajemnej relacji z kwestiami wyznaniowymi stawały się coraz bardziej widoczne.

Mateusz Maleszka*

 <https://orcid.org/0000-0002-0417-3641>

⁵ Agnieszka ZIELIŃSKA, *Dzieje XIX i początków XX w.*, [in:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, red. Andrzej RADZIWIŃSKI, Toruń 2017, s. 302–377.

⁶ Piotr BIRECKI, *Dzieje sztuki*, [in:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, red. Andrzej RADZIWIŃSKI, Toruń 2017, s. 493–501.

* Niezależny badacz,

 Bo-leslaw@wp.pl